

Balar, Mišel (Ballard, Michel). 2019. Antički svijet i prevođenje. Od drevnog Egipta do Jeronima (Antiquité et Traduction. De l'Égypte Ancienne à Jérôme)³⁰

Sonja Špadijer³¹, Filološki fakultet, Nikšić, Univerzitet Crne Gore

Mišel Balar bio je profesor engleskog jezika i doktor nauka iz oblasti traduktologije, profesor emeritus Univerziteta Artoa, kao i počasni doktor nauka Univerziteta u Ženevi i Temišvaru, istaknuti istoričar, teoretičar i didaktičar prevođenja. Djelo *Antiquité et traduction. De l'Égypte ancienne à Jérôme*, objavljeno je posthumno i pripada oblasti istorije prevođenja. Budući da za života nije uspio da završi svoje djelo, profesori Yves Chevrel (l'Université de Paris-Sorbonne) i Christian Balliu (l'Université libre de Bruxelles), na osnovu nedovršenih rukopisa profesora Balara, uspjeli su da ih objedine i pripreme za objavljivanje, pod rukovodstvom urednika Lieven D'hulst, Mickaël Mariaule i Corinne Wecksteen-Quinio.

Balarovo djelo pruža uvid u istoriju prevođenja, od najstarijih zabilježenih tragova iz perioda drevnog Egipta 3000. p. n. e. zaključno sa 420. n. e., periodom u kojem je neizbrisivi trag u oblasti prevođenja ostavio Sveti Jeronim.

Pored navedenog, M. Balar objavio je i djela *De Cicéron à Benjamin – Traducteurs, traductions, réflexions* (1992) i *Histoire de la traduction. Repères historiques et culturels* (2013).

Balar u svome djelu *Antiquité et traduction. De l'Égypte ancienne à Jérôme* osvjetljava i prati veze između davno nestalih civilizacija i savremene zapadne kulture. On objašnjava kulturne uticaje tokom milenijuma i stoljeća, ukazujući na kontakte i povezanost drevnih antičkih civilizacija, od Mesopotamije i drevnog Egipta, Grčke, grčkog Egipta iz doba ptolomejske dinastije, Rima, hrišćanskog perioda sve do V vijeka n. e., vremena u kojem je živio i stvarao sveti Jeronim.

Djelo se sastoji od osam poglavlja, predgovora, uvoda, bibliografskih podataka, kratkog predstavljanja priređivača, kao i indeksa prevodilaca i traduktologa. Na kraju svakog poglavlja, dat je sažetak najznačajnijih dostignuća koja su obilježila dati vremenski okvir. Dužina poglavlja varira, a značajem se ističe osmo poglavlje posvećeno Svetom Jeronimu čime mu daje posebno i najvažnije mjesto u razvoju prevođenja u vremenskom okviru u kojem je smješten predmet proučavanja ovog djela. Postupkom rekontekstualizacije, autor uvodi čitaoca u istorijski okvir da bi zatim izložio podatke, otkrića, objašnjenja potkrepljujući ih svjedočanstvima, pisanim tragovima, citatima iz drugih referentnih izvora. Autor daje kritički osvrt na pojedina pitanja iz oblasti istorije prevođenja, na uticaj značajnih ličnosti u ovoj oblasti, stavove, uvjerenja i faze razvoja prevođenja i prevodilačke misli.

Prvo poglavlje *Drevni Egipat* obrađuje period od 3000. godine p.n.e. zaključno sa periodom Novog carstva (1530–1075). O postojanju usmenog prevođenja u Egiptu svjedoče natpisi na grobnicama na

³⁰ Za potrebe prikaza, naslov i citate iz djela prevela autorka.

³¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2339-1561>, email: sonjas@ucg.ac.me.

Elefantinskom ostrvu. Elefantinski prinčevi bili su državnici i diplomate koji su govorili više jezika. Populacija iz pograničnih područja bila prirodno dvojezična, što je omogućavalo kulturnu i drugu razmjenu. Hijeroglifi su imali božanski karakter i služili su za bilježenje istorije i vjerskih mitova ove civilizacije. Prema Herodotovim svjedočenjima, Egipćani su smatrali sebe najstarijom civilizacijom i nijesu polagali mnogo na kontakte sa drugim kulturama. Herodotovi spisi predstavljaju prvo značajno svjedočanstvo o organizovanom učenju grčkog jezika van Egipta sa ciljem obuke budućih usmenih prevodilaca. Herodot svjedoči i o postojanju posebne društvene klase usmenih prevodilaca. Međutim, otkriće pisanih tragova kod Amarne, iz doba Novog carstva i vladavine faraona Ehnatona (Amenhotep IV odnosno Amenofis IV) i njegove supruge Nefertiti, bacilo je novo svjetlo na kontakte egipatske i mesopotomske civilizacije. Riječ je o 332 glinene pločice ispisane babilonskim klinastom pismom koje svjedoče o diplomatskim razmjenama, organizovanim događajima, ugovaranju vjenčanja, upućivanju poklona i sl. Među njima se nalazi i jedan zapis koja sadrži egipatsko-akadski glosar. Pisma su prvenstveno sastavljena na egipatskom a zatim prevedena na babilonski. Nosio bi ih glasnik koji je pored originala imao i kopiju. Ne postoje zabilježeni tragovi o prevođenju pisama koja su stizala u Egipat te se pretpostavlja da su usmeno prevedena, odmah po prijemu (Ballard 2019, 18).

U drugom poglavlju, autor odaje počast otkrićima do kojih su došli evropski asiriolozi i istraživači tokom XIX vijeka na području *Plodnog polumjeseca*. Njihovi napori na dešifrovanju i prevođenju natpisa odigrali su ključnu ulogu u razumijevanju porijekla savremene civilizacije i omogućili pronalaženje veza sa izgubljenom kulturnom baštinom (Ballard 2019, 21-28). Ova aktivnost može se pripisati oblasti dijahronijskog prevođenja. Sir Henry Rawlinson uspio je da dešifruje trojezične natpise ispisane klinastim pismom, na staropersijskom, elamitskom i akadskom, na Behistunskoj stijeni (teritorija današnjeg Irana). U ovom poglavlju, autor ističe značaj sumerske i akadke civilizacije za razvoj pisma i književnosti, nastanak glosara i neke vrste dvojezičnih rječnika u čemu su značajnu ulogu imali pisari. Tablice ispisane klinastim pismom svjedoče o postojanju sistema obrazovanja kod Sumera gdje se učilo pisanje i čitanje. Pismo je za njih imalo utilitarnu svrhu. Već u trećem milenijumu p.n.e., u književnosti Sumera nastalo je više legendi od kojih je najpoznatiji *Ep o Gilgamešu*. Akadska civilizacija nastojala da očuva tekovine sumerske kulture, jezik i književnost. Akadski jezik postao je jezik diplomatije na Bliskom istoku sve do Egipta iz doba Amenopisa III (1400. godine p.n.e.). Austen Henry Layard otkrio, 1852. godine u Ninivi, ostatke Asurbanipalove biblioteke koja sadrži neprocjenjivo bogatstvo vavilonskih tekstova, zvaničnih dokumenata kao i dokumenta prethodnih carstava. Posljednji asirski vladar, 668–627 p.n.e., prikupio ih je i objedinio u svojoj biblioteci. Upravo će u fondu Asurbanipalove biblioteke George Smith pronaći i dešifrovati tekst koji je svojom sadržinom podsjećao na biblijski *Potop* a za koji je daljim istraživanjima utvrdio da predstavlja fragment *Epa o Gilgamešu*, naknadno dodatu epizodu. Osim toga, pronašao je još jedan fragment koji je sadržao priču *Postanja*. Ova otkrića pokrenule polemike o statusu *Biblije* kao najstarijeg teksta. Samuel N. Kramer i Jean Bottero utvrdile genezu teksta i tačan period nastanka priče o *Potopu*. Ustanovili su da je fragment koji je pronašao G. Smith, bio kopija nastala najvjerovatnije oko 650 p.n.e. po naružbi kralja Asurbanipala. Sama tema potiče iz III milenijuma i sumerske civilizacije. Kada je akadski konačno zamijenio sumerski jezik. Tokom prve trećine II milenijuma p.n.e., nastala je proširena verzija *Epa o Gilgamešu*, dok približno 1700. p.n.e. nastaje poema *Atrahasis* koja sadrži prvu verziju priče o *Potopu* i koja će biti sastavni dio novijih verzija *Epa* (Ballard 2019, 25–27). Pitanje interekstualnosti pokrenule nova istraživanja orjentisana ka upoređivanju tekstova, utvrđivanju autentičnosti odnosno međusobnih uticaja.

U trećem poglavlju, autor ističe činjenicu da u antičkoj Grčkoj prevođenje nije zavrđivalo značajnu pažnju. Poput egipatske, i grčka civilizacija se odlikovala etnocentrizmom. Dok su ostale civilizacije smatrale manje značajnim, druge jezike nazivali su *varvarskim*. Homer koristi izraz *barbarofonos* za osobe koje govore drugim jezicima (Ballard 2019, 30). Rijetki primjeri kulturne razmjene, otvorenosti i prevođenja predstavljaju Platonova i Herodotova djela. Platon je posjetio Egipat oko 390. godine p.n.e. Svoje viđenje kulturnih veza sa egipatskom civilizacijom izlaže u dijalozima *Timeus* i *Kritija* gdje se prevođenje pojavljuje kroz proces *odomaćivanja* i prenošenje na grčki *legende o Atlantidi* koju je glavni junak čuo tokom svoje posjete Egiptu. U V vijeku p.n.e., Herodot se bavi uticajem egipatske kulture na grčku i prepoznaje je u nazivima božanstava, u porijeklu grčke proročanske tradicije. Herodotovi zapisi imaju i prevodilački aspekt jer dolazi do razmjene informacija i do bilježenja na grčkom, priča prvobitno formulisanih na egipatskom.

Četvrto poglavlje obrađuje period koji je obilježio uspon Makedonskog carstva (IV vijek p.n.e.) kao i razdoblje nakon Aleksandrove smrti odnosno period vladavine dinastije Ptolomeja u Egiptu, od 305 do 30. godine p.n.e. Vladari ove dinastije odlikovali su se otvorenošću prema različitim kulturama koje su bivstvovale u granicama carstva. Upravo posredstvom prevođenja, trudili su se da *Aleksandrijsku biblioteku* opskrbe svim najvažnijim tekstovima. Za vrijeme faraona Ptolomeja I Sotera (Spasioca) nastao je grčki prevod *Istorije Egipta*. Najznačajniji doprinos prevođenju dat je tokom vladavine faraona Ptolomeja II Filadelfa koji je dao da se *Tora* sa hebrejskog prevede na grčki jezik. Naziv *Septuaginta*, u početku se odnosio na 72 rabina koji su bili izabrani da prevedu *Toru*, dok je danas to naziv za prvi prevod *Starog Zavjeta* na grčki jezik. Prevod je nastao između III i I vijeka p.n.e. (Ballard 2019, 40–41). *Kamen iz Rozete* koji sadrži jedan od najčuvenijih prevoda Antičkog doba datira iz perioda grčkog Egipta i vladavine Ptolomeja V. Na njemu je uklesan tekst egipatskim hijeroglifima koji je dupliran na demotskom (narodnom, kurzivnom pismu), sa prevodom na grčki jezik (Ballard 2019, 41).

Peto poglavlje prati uspon Rima i uticaj grčke kulture na razvoj književnosti, historiografije i pozorišta. Grčki je bio jezik aristokratije te su mnogobrojna djela u Rimu nastala na grčkom jeziku. Osvajanja grčkih gradova tokom VII i VI vijeka p.n.e. dovelo je do raseljavanja grčkih migranata na jug poluostrva i na Siciliju gdje će nastati skupina nezavisnih gradova i "rafinirana civilizacija" poznata kao *Velika Grčka* (lat. *Magna Graecia*) (Ballard 2019, 48). Blizina i kontakti sa Rimom značajno će uticati na razvoj latinske civilizacije. Prevođenje grčkih djela na latinski jezik odigralo je značajnu ulogu u razvoju pozorišta. Prvi poznati prevodilac, Livius Andronicus, porijeklom Grk, preveo je Homerovu *Odiseju* na latinski jezik oko 240. godine p.n.e., datum koji označava početak epske književnosti u Rimu. Podučavao je grčki i latinski, pisao pozorišne komade, prenio na latinski jezik grčki pozorišni repertoar. Prevod Homera predstavlja značajan doprinos kulturnom transferu.

Balar posvećuje šesto poglavlje latinskim prevodiocima i "traduktolozima", od Cicerona do Boetija. Ciceron, obrazovan u grčkoj kulturi, prevodi Ksenofana, Pitagoru, Platona, i druge autore. U predgovoru svog djela *De optimo genere oratorum*, Ciceron postavlja pitanje pristupa prevođenju. Zalaže se za prevod *oratora* (Ballard 2019, 60), vjeran smislu, a ne riječima, čime postavlja temelje slobodnijem pristupu. Iako Ciceronova razmišljanja o procesu prevođenja nijesu sistemska i ne mogu se smatrati osnovom teorije prevođenja, Balar ističe da su imala velikog odjeka na prevođenje tokom različitih istorijskih epoha i snažno uticala na latinsku tradiciju, razvoj filozofske proze i autore poput Kvintilijana, Seneke i Aulu-Gelea (Ballard 2019, 61–63). Boetije nastavlja ovo nasljeđe prenoseći na latinski Aristotela, Platona, i naučne traktate (Euklid, Arhimed, Pitagora), često slobodnom parafrazom. Jedan od Boetijevih malobrojnih sačuvanih prevoda je *Institutio arthmetica*, traktat iz aritmetike Nikomaha iz Gerase, gdje u *Predgovoru* ističe da je „prenio (*conuexi*) bogatstva grčke kulture u riznicu

latinskog govora“, uz napomenu da se nije osjećao „okovan (*abnoxius*), niti je podlegao ”zakonu suviše doslovnog prevođenja“ (*artissima translationis lege*), već je sa izvjesnom slobodom slijedio “put drugoga, ali ne i njegove korake” (Ballard 2019, 72). Njegovi prevodi smatrani su obaveznom literaturom tokom Srednjeg vijeka, sve do perioda Renesanse.

Počeci razvoja hrišćanstva tema su sedmog poglavlja. Balar uvodi čitaoca u kompleksnu političku, kulturnu, vjersku i jezičku situaciju koje koincidiraju sa nastankom hrišćanstva. U multijezičnoj Palestini, prevođenje, usmeno i pismeno, bilo je sastavni dio propovijedanja vjere. U upotrebi je bio aramejski, hebrejski je smatran svetim jezikom koji se koristio u sinagogama, grčki je bio jezik intelektualnih elita dok je latinski bio jezik rimskih osvajača (Ballard, 2019, 79). Na Hristovom raspeću stajao je trojezični natpis, na hebrejskom, grčkom i latinskom (Ballard 2019, 79). Balar podsjeća da je Hrist propovijedao novu vjeru usmenim putem na aramejskom kao i da je prvo *Jevanđelje*, *Jevanđelje po Mateju*, napisano na aramejskom. Ono je zatim prevedeno na grčki jezik kako bi se hrišćanstvo lakše širilo mediteranskom regijom (Ballard 2019, 81). Prvi apostoli smatraju se prvim hrišćanskim prevodiocima. Od II vijeka n.e. razvija se hrišćanska književnost na latinskom jeziku (Ballard 2019, 82). Potreba za prevođenjem *Biblije* na latinski posebno je izražena u Galiji i na sjeveru Afrike gdje je latinski bio dominantan. Doslovnim prevođenjem *Starog Zavjeta* (*Septuaginta*) sa grčkog, nastali su brojni i raznovrsni biblijski tekstovi na latinskom, objedinjeni pod nazivom *Vetus Latina* (Ballard 2019, 82). Širenje hrišćanstva nastavlja da se oslanja na prevođenje *Septuaginte* sa grčkog na koptski, etiopski, sirijski, armenski, gotski jezik.

Osmo poglavlje posvećeno je životu, karijeri i stvaralaštvu Svetog Jeronima (Eusebius Hieronimus, 347–419/420), jedne od najuticajnijih ličnosti u oblasti biblijske egzegeze i ključne figure u istoriji prevodilaštva. Rođen je u Stridonu u Dalmaciji, oko 347. godine. Pojedini izvori iz XIX vijeka međutim navode da Stridon korespondira sa tadašnjim Grahovom, gradom u blizini Bokokotorskog zaliva (Ballard 2019, 88). Sa dvanaest godina, Jeronim odlazi na školovanje u Rim, gdje pod mentorstvom čuvenog gramatičara Donata sa velikim entuzijazmom uči latinski jezik, izučava Vergilija, Horacija, Seneku dok ga posebno oduševljava Ciceronov stil.

Kasniji boravci u Antiohiji (današnja Antakia, Turska) i Konstantinopolju omogućili su mu usavršavanje grčkog jezika, dok je tokom isposništva u sirijskoj pustinji (antički grad Chalcis) učio hebrejski, što će presudno uticati na njegov kasniji rad. U Konstantinopolju, između 379 i 382. godine, bavi se egzegezom biblijskih tekstova i prevodi Euzebijeve *Hronike* i Origenove *Homilije*. U njima Jeronim već problematizuje pitanje vjernosti izvorniku.

U Rimu postaje sekretar pape Damazija 382. godine. Postavivši ga za upravnika papskih arhiva i biblioteke, papa mu povjerava da objedini cjelokupni tekst *Svetog pisma* na osnovu brojnih i neujednačenih latinskih verzija pod nazivom *Vetus Latina* i *Jevanđelja* na grčkom jeziku. Uspostavljanje jedinstvenog biblijskog teksta bilo je od ključnog značaja u kontekstu učvršćivanja hrišćanske dogme. Jeronim se stoga oslanja na grčki tekst kako bi ispravio rasprostranjene greške i varijante u latinskim rukopisima. Njegov rad će biti kritikovan. Rad na revidiranju *Starog Zavjeta* pratio je sukob sa Svetim Avgustinom koji insistira na primatu *Septuaginte*. Jeronim zagovara neophodnost konsultovanja originalnog teksta na hebrejskom (*hebraica veritas*) što predstavlja važan zaokret u istoriji biblijske egzegeze. Oslanjanjem na hebrejski tekst, Jeronim je želio da pomogne hrišćanima da pred Jevrejima odbrane Hristove mesijanske poruke. Primjerom prevoda riječi *almah* (djevojka) sa hebrejskog, Jeronim pravi izbor i prevodi latinskom riječju *virgo* oslanjajući se na interpretaciju *Septuaginte* gdje je od dvije mogućnosti koje su postojale u grčkom jeziku upotrebljena riječ παρθένος čime je utro put Hristovoj partenogenezi (Ballard 2019, 111). Jeronimov ponovni prevod *Novog Zavjeta*

sa grčkog takođe je izazvao polemike. U djelu *De optimo genere interpretandi*, upućenom prijatelju Pamahiju, Jeronim formuliše prve jasne principe prevodilačke teorije: za svjetovne tekstove zagovara prevod *ad sensum* (Ballard 2019, 104), vodeći se Ciceronovim primjerom, dok u prevodu *Svetog Pisma* naglašava potrebu za doslovnošću budući da i sam redoslijed riječi predstavlja dio tajne (Ballard 2019, 100). Ovo pismo-traktat smatra se ključnim za utemeljenje traduktologije kao nauke jer u sebi sadrži kompletan naučni aparat, observaciju procesa i gotovih prevoda, izvođenje zaključaka, brojne primjere kojima ilustruje svoje tvrdnje i zaključke.

Od 390. do 404. godine, u Vitlejemu radi na svom monumentalnom djelu, *Vulgate*, prvoj cjelovitoj i koherentnoj *Bibliji* na latinskom, zasnovanoj na kritičkom poređenju grčkih i hebrejskih izvora. *Vulgata* će tek na Tridentskom koncilu 1546. godine, postati zvanična verzija *Biblije* Katoličke crkve. Godine 1979. papa Jovan Pavle II proglasiće *Novu Vulgatu*, koja predstavlja posljednju zvaničnu verziju teksta. Balar zaključuje da Jeronim slijedi ciceronijanski ideal pisanja, izbjegava svaki oblik cenzure i shvata prevođenje kao dinamičan, stvaralački proces, ideju koju će u XX vijeku preuzeti i Eugen A. Nida (Ballard 2019, 112).

Jeronim se potvrđuje kao pionir naučnog pristupa prevođenju, u kojem se spajaju filološka tačnost, teološki zahtjevi i stvaralačka sloboda u okviru latinskog jezika.

Zaključak

Djelo Mišela Balara namijenjeno je traduktolozima, istoričarima, nastavnicima, studentima, prevodiocima, i pruža izuzetan uvid u istoriju prevođenja objašnjavajući istorijski, politički, kulturni, religijski kontekst koji je oblikovao modernu civilizaciju, tokom milenijuma i vjekova.

Veoma značajan doprinos Balarovog djela predstavlja osvrt koji je dao na porijeklo biblijskih legendi kroz objašnjenje intertekstualnih veza sa sumerskim i akademskim tekstovima, posebno dijahronijski uvid u nastanak različitih varijanti *Epa o Gilgamešu*. Uspostavljanje veza između mesopotamske književnosti i biblijskih tekstova ističe značaj oblasti dijahronijskog prevođenja koje je dalo neizmjeran i uzbudljiv doprinos nauci i saznanju.

Na stilskom nivou, u Balarovom tekstu prepliću se deskriptivni stil kojim on izlaže i objašnjava naučne činjenice, i pripovjedni kojim se služi kada govori o legendama, predanjima, mitovima, svjedočenjima sudionika događaja.

Budući da je M. Balar imao pristup originalnim tekstovima, djelo obiluje zanimljivim citatima i može se preporučiti i koristiti u nastavi istorije prevođenja kao i u naučnim istraživanjima. Ako se ovaj izvor koristi u nastavi, preporučljivo je da se artefakti, tekstovi i toponimi o kojima je riječ dodatno približe studentima, dodavanjem fotografija, reprodukcija, mapa, objašnjenja i sl. radi vizualizacije, boljeg razumijevanja kao i lakšeg prepoznavanja toponima i regija.

Reference

- Ballard, Michel. 2007 [1992]. *De Cicéron à Benjamin: Traducteurs, traductions, réflexions*. Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion.
- Ballard, Michel. 2013. *Histoire de la traduction. Repères historiques et culturels*. Bruxelles: De Boeck, coll. « Traducto ».

Biografija autorke

Doc. dr Sonja Špadijer predaje savremeni francuski jezik, traduktologiju i osnove prevođenja na SP Francuski jezik i književnost, na Filološkom fakultetu u Nikšiću kao i francuski jezik na Fakultetu političkih nauka UCG. Pored nastave, uspješno objavljuje naučne radove iz oblasti lingvistike i srodnih disciplina. Bila je rukovodilac Erasmus+ projekta Filološkog fakulteta Žan Mone Modul Multidisciplinarne studije o integracijama i migracijama kroz interkulturalni dijalog – EMIMI (2021–2024). Kao Žan Mone profesor, za polaznike Modula EMIMI osmislila je predmet Evropske integracije i migracije u medijskom i političkom diskursu. Dobitnica je tri nagrade za izuzetan doprinos internacionalizaciji i međunarodnom pozicioniranju UCG po osnovu publikovanja naučnih radova u renomiranim časopisima i odobrenog međunarodnog Erasmus projekta. Autorka je predmetnih programa za francuski jezik za osnovne i srednje škole. Urednica je objavljenih studentskih prevoda u književnom časopisu *Eckemann*. Uspješno je realizovala tri akademske mobilnosti u Francuskoj.

